

СТРУКТУРНА І СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОХІДНИХ (НА МАТЕРІАЛІ ПРИКМЕТНИКІВ СУЧАСНОЇ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ)

У статті розглядаються структура та семантика похідних, класифікуються твірні основи за частинами мови і семантичними групами, визначаються словотвірні функції афіксів, представлені семантичні відношення між твірними основами і словотвірними формантами.

Ключові слова: твірна основа, похідна основа, структурні та семантичні функції твірної основи, класифікація основ, словотвірні форманти.

Зайченко Е.В. Структурная и семантическая характеристика производных (на материале прилагательных современного немецкого языка). В статье рассматриваются структура и семантика производных, классифицированы производящие основы за частями речи и семантическими группами, определяются словообразовательные функции аффиксов, представлены семантические отношения между производящими основами и словообразовательными формантами.

Ключевые слова: производящая основа, производная основа, структурные и семантические функции производящей основы, классификация основ, словообразовательные форманты.

Zaichenko O.V. The structural and semantic characteristics of derivatives (on a material of adjectives of modern German language). In the article structure and semantics of derivatives are considered, underlying stems are classified based on parts of speech and semantic groups, word-forming functions of affixes are defined, semantic relations between underlying stems and word-forming elements are presented.

Keywords: an underlying stem, a derivative stem, structural and semantic functions of an underlying stem, classification of stems, word-forming elements.

Мовна картина світу, насамперед її лексичний склад, весь час поповнюється новими лексичними одиницями завдяки утворенню нових слів відповідно словотвірним моделям за допомогою словотвірних формантів, тому вивчення словотвору є актуальним об'єктом багатьох лінгвістів останні декілька десятиріч. Під впливом діючих законів економії мовних засобів, законів аналогії, лінгвістичних факторів, а також розвиток культурних, політичних, соціальних, економічних зв'язків (екстралінгвістичні фактори), що стало поштовхом для появи нових реалій, відбувається стрімкий розвиток мови.

Метою цього дослідження є визначення структурної та семантичної характеристики похідних. **Завдання** - визначити потенціал твірних основ для утворення прикметників, з'ясувати структурні і семантичні особливості

похідних. **Об'єктом** слугують лексичні одиниці сучасної німецької мови. **Предметом дослідження** є виявлення семантичних та структурних характеристик словотвірних структур суфіксальних прикметників. Важливим аспектом у системі словотворення є встановлення безпосередніх словотворчих формантів, які слугують для утворення нових слів, а також виокремлення твірної та вторинної основи, основного організуючого елемента словотворення.

Класифікуючою одиницею дериватології, яка дає змогу комплексно охарактеризувати дериваційний потенціал базових одиниць, є словотвірна парадигма – «набір похідних на одному ступені деривації» [Земська 1973; 205]. Мовними об'єктами дериватології є сегментні одиниці, насамперед твірні основи та морфи. Твірна основа – частина слова, з якою пов'язане основне або реальне значення цього слова, значення самостійного предмета, думки, поняття, яке видозмінюється формальною належністю та їй протиставляється. Морфи, значення яких визначається з позицій синхронного словотворення, вносять зміни в лексичне значення слова.

Одним із важливих завдань словотворення є розгляд основи як незмінної частини слова, яка зберігає свою форму у всій парадигмі, а також розгляд вихідних лексем, які належать до однієї лексико-семантичної групи, які характеризуються конгруентними семантичними та граматичними ознаками, синтагматичними, парадигматичними та словотвірними властивостями, по-різному реалізують свій дериваційний потенціал. Оскільки словотворчий процес починається з твірної основи, яка є лексико-семантичним ядром при утворенні похідних основ, то з опорою саме на неї, як типологізуючий чинник, можна описати похідне слово – двокомпонентну основну одиницю словотвору. Основа розглядається як структурна частина, яка штучно вичленована зі слова як деякого цілого чи така, що формально збігається зі словом, яке функціонує самостійно, входить до складу всіх його словоформ і з якою пов'язане лексичне значення слова. Домінантними чинниками, що визначають появу деривата, є семантичні та валентні характеристики твірного слова, а супровідними – частотність слова, стилістична маркованість, складність словотвірної структури. [Земська О.О., Кубрякова О.С., М.Д.Степанова]

Сформований сучасним словотвором основоцентричний напрям досліджує формантоцентричний аспект різних класів твірних основ, їх дериваційних властивостей, а отже дає можливість встановити формальні, прагматичні та семантичні чинники, які сприяють утворенню нових похідних або ж доводять непохідність деяких основ. Відмінність основи від слова є чисто функціональним, оскільки основа представляє собою одиницю структурного та словотвірного плану. Для встановлення словотвірного потенціалу твірних основ (можливості утворювати нові структурні і семантично залежні від неї похідні основи) застосовується словотвірний аналіз (виявлення бінарної опозиції твірної та похідної основ шляхом послідовного виділення максимальних словотворчих компонентів), який можливий тільки похідним основам і має на меті визначити формальні і семантичні відношення твірної та похідної основи і словотвірний тип слова. Під словотвірною потенцією розуміється словотворча

валентність (вибіркова властивість твірної основи приєднувати при утворенні похідних основ певні словотворчі компоненти), активність (співвідношення загальної кількості твірних основ, від яких утворюються похідні основи, до загальної кількості основ у вибірці) та продуктивність (кількісні показники реалізації словотвірних можливостей твірних основ у відношенні до похідних) твірних основ.

В залежності від задач класифікації основ, для виявлення внутрішньої форми основ їх поділяють на мотивовані і немотивовані, хоча загальний принцип мотивованості основи і слова не означає, що слово з чіткою внутрішньою мотивованістю обов'язково має мотивовану основу.

З точки зору морфемної структури слова і словоформи виділяють такі типи основ в залежності від морфемного складу основи:

- непохідні (основа рівна кореню, не членується на морфеми, значення не може бути пояснене за допомогою однокореневого слова, більш простого за структурою і значенням);

- похідні (має крім кореня інші морфеми, значення може бути пояснене за допомогою однокореневого слова, більш простого за структурою і значенням).

За кількістю кореневих морфем у складі основи є:

- прості (має один корінь);

- складні (включає два і більше коренів).

Непохідні основи розрізняються як:

- вільні (непохідна основа – корінь – зустрічається не тільки у складі похідних слів, але й окремо від них);

- зв'язані (зустрічається тільки у складі похідних основ споріднених слів, тобто обов'язково в поєднанні із словотворчими афіксами).

За встановленням напрямку похідності в науковій літературі існують декілька термінів, які диференціюють твірну і похідну основи на:

- базове і вихідне слово;

- мотивуюче і мотивоване слово;

- твірну і похідну основи.

Твірна і похідна основа є спорідненими елементами словотворення, що виявляється у їх формально-змістових відношеннях:

- похідна основа складніша твірної за семантикою (цей критерій є вирішальним при словотворчому аналізі, оскільки має більш розширене лексичне значення співвідносного категоріальній семантиці частини мови): *rot* (червоний) → *rötlich* (червонуватий) → *röten* (червоніти);

- похідна основа складніше твірної формально (має більшу кількість морфем: *Rot* → *röt-lich*), хоч семантично тотожні, але належать різним частинам мови;

- в співвіднесеній парі «нейтральне – стилістично забарвлене слово» твірним зазвичай є нейтральне (конотація – це свого роду «прирощення» змісту), незважаючи на його можливу структурну простоту;

- твірна і похідна основи – спільнокореневі, вони рівні і по формі, і по змісту;

- деякі типи похідних мають численну мотивацію.

Твірна основа вказує на словотворчу роль основи, а не на морфологічні її якості, і має два різновиди: похідна і непохідна. Для словотворення використовуються не тільки кореневі, непохідні основи, а й похідні, відповідно твірною основою можуть бути обидві. Тому при механічному членуванні слова на морфеми, не враховуючи зв'язки між ними, без осмислення співвідношень між словом, яке аналізується, і споріднених йому, не може бути правильно визначений спосіб утворення тієї чи іншої похідної основи, а, отже, не може бути встановлено співвідношення між похідною і непохідною основами.

Співвідношення похідної і твірної основи виражається насамперед у наявності похідної основи і передбачуваної твірної основи загальних семантико-граматичних властивостей: морфологічний склад слова визначається з точки зору живих семантичних зв'язків, існуючих між словами у сучасній мові, з точки зору закономірностей та правил сучасного словотвору.

Важливим детермінантом словотворчої спроможності вихідних лексем є їх семантика, зокрема загальнокатегоріальне значення основ, яке зумовлює «межі утворення дериватів» [Грещук 1995; 9] – глибину, протяжність, структурування на зони словотвірної парадигми, семантичний континуум словотвірних значень в рамках словотвірної парадигми. Здатність твірного слова утворювати похідні з певними словотвірними значеннями становить одну із ключових проблем основоцентричної дериватології. При однаковій формальній складності похідним є те слово, яке складніше за семантикою та незалежно від формальної складності у словотворенні, мотивуючим є те слово, значення якого відповідає категоріальному значенні частини мови.

Кожне похідне слово представляє собою бінарну конструкцію: воно складається з твірної основи (співпадаюча частина співвідносних слів – те, на базі чого утворилось нове слово) і форманта (словотворчий засіб, за допомогою якого утворилося нове слово). В якості формантів виступають префікси, суфікси, постфікси, комплексна морфема – конфікс (пов'язаний зі зв'язаними твірними основами).

В центрі уваги синхронного словотворення знаходиться основа, з якою пов'язано основне лексичне значення слова. В залежності від структури, похідні основи утворені від інших основ, мають живі афікси – морфи, називають предмети та явища дійсності мотивовано, через встановлення їх зв'язку з іншими предметами, а у непохідних морфи не виділяються, основа є неподільною, називає предмети та явища умовно, немотивовано, безпосередньо з точки зору сучасних семантико-словотворчих зв'язків. Членування похідної основи на значимі частини є морфологічною особливістю цієї основи і відмінною якістю від непохідної. Різниця між основами відбивається і на лексичному значенні основ, яка полягає в немотивованості непохідних основ (значення закладено в самій основі) та в мотивованості похідних, значення яких осмислені значеннями морфем, які входять в основу. Отже, похідна основа означає предмет дійсності шляхом встановлення зв'язку цього предмета з іншими об'єктами опосередковано, а непохідна – безпосередньо, умовно. Основа існує як похідна до тих пір, доки є в наявності відповідна непохідна. Незалежно від структурних характеристик обидві основи можуть бути

твірними. Твірна основа складає матеріальний базис похідного слова та мотивує його значення, а мотивоване слово відрізняється від мотивуючого більшою семантичною складністю.

Похідні слова разом з лексичним і граматичним значенням володіють також і словотворчим – типовим значенням ряду одноструктурних утворень, яке виявляється не в конкретному лексичному значенні визначеного слова, а в прагненні встановити загальне, властиве ряду слів і відображене в їх структурі. Словотворче значення має спеціальні показники – форманти, за допомогою яких утворюються нові слова і виражається словотворче значення похідного слова. Кожне похідне слово має визначене словотворче значення і визначену словотворчу структуру: загальна для всіх членів парадигми твірна основа і індивідуальний для кожного похідного слова формант.

Твірне слово ↔ похідне слово складає словотворчу пару, мінімальну одиницю словотворчого гнізда, що часто утворює словотворчий ланцюжок: *Glück* → *glücken* → *glücklich* → *glücklich* → *Glückling* → *glücklos*.

З огляду процесу утворення лексичних одиниць та їх структури у сучасній німецькій мові розрізняються: похідна основа, яка включає відповідний словотворчий елемент, та твірна основа без цього елемента. Твірна основа може бути простою або похідною, тобто та, яка підлягає подальшому членуванню (*brauchbar* → *Brauchbarkeit* → *brauch+bar*).

Семантичні відношення похідної і твірної основи встановлюються наступними способами:

- транспозиція – семантика твірної «переходить» із однієї частини мови в іншу; в лексичну семантику похідного слова включені значення твірної основи: лексичне і граматичне, частиномовне;

- модифікація – значення похідного слова в лексичному плані принципово не відрізняється від твірного, а лише варіює, уточнює його; граматична віднесеність зберігається;

- мутація – значення похідного виводиться із значення твірного, похідне набуває нового лексичного значення;

- еквівалентність – лексичне значення похідного тотожне значенню твірного слова, відрізняючись часто стилістичним забарвленням.

Синхронія твірної основи може не співпадати з її діяхронічно-етимологічним тлумаченням (основи ряду прикметників із суфіксом *-ig* (*freimütig* з точки зору етимології є твірною по відношенню до іменника *Freimut*, оскільки в даному випадку має місце «зворотне словотворення»).

Твірні основи можуть належати до різних частин мови, часто не співпадаючи з тією частиною мови, до якої відноситься похідне, і можуть мати різну словотвірну структуру, тобто відповідати різним словотворчим моделям.

Для німецької мови характерно чітке виділення твірних основ і їх відповідність основам, які вільно функціонують як окремі слова, хоча можливе часткове формальне розходження між тими та іншими, яке не пов'язане з семантичним розходженням і не обов'язково з ним взаємодіє:

- наявність умлаута у похідної основи (*Bauer* – *bäuerlich*) та деякі інші часткові зміни кореневої морфemi (*fliehen* – *Flucht*);

- відсічення кінцевої ненаголошеної *-e* у іменників (*Glocke – Glöckner*);
- в якості твірної основи може виступати не тільки основа твірного слова, але й окрема словоформа (*Sie – siezen, du – duzen*);
- морфологічна конверсія – словотворчий формант складається із формантів окремих словоформ, коли похідне слово відрізняється від твірного своєю формотворчою парадигмою (*weiß – weißen*);
- синтаксична конверсія – утворення похідного слова завдяки зміні синтаксичної сполучуваності (*hochachtbar – hoch + achtbar; zurück eilen – zurückeilig*);
- випадання голосного – ненаголошеного *-e* в основі (*Gürtel – Gürtler*)
- усічення звуку може бути наслідком накладу словотворчого елемента на твірну основу у випадку співпадання кінцевого звуку твірної основи і першого звуку словотворчого елемента (*Witwe – Witwer*). Усічення твірної основи (коли твірна основа не входить повністю у склад похідного слова) спостерігається при суфіксації, в результаті якого відсікаються різні звуки в кінці основи.

Особлива словотворча структура складних слів, в твірну основу яких входять словотворчі форманти стійкого порядку (*Vergissmeinnicht* – назва квітки «незабудка», з дослівним перекладом «не забудь мене») широко поширена в сучасній німецькій мові.

У процесі створення нових лексичних одиниць, насамперед при морфологічному найпродуктивнішому способі словотворення (утворення нових слів на базі існуючих в мові основ і словотворчих афіксів) беруть участь твірні основи різних частин мов: іменників, прикметників, дієслів. Дієслівні основи несуть в собі елемент своєї смислової структури значення процесуальності, субстантивні – значення предметності, ад'єктивні – значення ознаки. Взаємодіючи із суфіксами, основи вносять нове семантичне значення в зміст похідних а також входять до нового поняттєвого класу з абстрактним або конкретним характером. Твірні основи вищеназваних частин мови мають досить високу словотворчу потенцію щодо утворення нових слів: іменників, прикметників, дієслів та прислівників.

Існують основи (з точки зору діакронії унікальні), у яких після відсічення словотворчих елементів виявляються відрізки, які не мають аналогів у складі основ вільно функціонуючих слів сучасної німецької мови, наприклад, *-ginnen, -lieren* у складі дієслів *beginnen, verlieren; sper-, veil-, ferk-* у складі іменників *Sperling, Veilchen, Ferkel; plötz-* у складі прикметника *plötzlich*.

Морфемне членування породжує «залишки основ» («Stammreste»), які не зустрічаються у вигляді кореневих слів, а тільки пов'язано, у поєднанні з різноманітними суфіксами і називаються «пов'язані твірні основи» («gebundene Ableitungsstämme») або «пов'язані основні морфемі» («gebundene Grundmorpheme»), або «зв'язані форми основ» («gebundene Stammformen») здебільшого в лексиці іншомовного походження (*Student, Studium, studieren*). В такому випадку базова морфема ідентифікується при порівнянні декількох словотворчих структур.

Слова із складними суфіксами іноді допускають двояке членування основ (складні суфікси і формально співпадаючі з ними слова типу *-lustig, artig* в

kampflostig, affenartig, які втілились внаслідок злиття другого компонента складного іменника *Lust, Art* та відповідної частини словосполучення з суфіксом *-ig*.

Нові похідні основи створюються за допомогою приєднання як суфіксів, так і префіксів, а звідси в префіксально-суфіксальних утвореннях можуть зустрічатися відношення двоякого роду, в залежності від того, утворюється префіксальна основа від суфіксальної чи навпаки. Словотворчий потенціал твірних основ залежить від необхідності появи нових похідних слів в процесі комунікації.

Як на структуру так і на семантику основи опирається морфемний аналіз слова (розчленування на мінімальні значимі одиниці), який дуже важливий при підготовці слова до словотвірного аналізу (поділ основи на максимальні відрізки, так звані безпосередні складники), і об'єктивно показує словотвірну структуру твірної основи і співвіднесених з нею похідних, а також структуру словотворчих рядів та словотворчих гнізд. Отже, в словотворенні розглядаються також комплексні одиниці словотворчої системи, тобто різноманітні об'єднання похідних слів – словотворчий тип, словотворче гніздо, словотворча парадигма.

Словотворчі можливості твірних основ реалізуються відповідно моделям, притаманним даній мові, де словотвірна модель визначається як словотвірна одиниця з бінарною структурою, певним категоріальним значенням, структурними та семантичними відношеннями між твірними та похідними основами і має певне словотворче значення. Вивчення семантики та функцій похідних слів неможливе без врахування їх будови та морфемної структури.

Отже, розглянувши структурні та семантичні функції твірної основи, можна відмітити, що твірна основа є неодмінним атрибутом словотвірного процесу, саме вона як мотивуюча ознака пояснює лексичне значення похідних і є спільною семантико-структурною величиною для твірного і похідного слів.

Література:

Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір, Івано-Франківськ: Плай, 1995, 208 с.

Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. М.: Просвещение, 1973. 304с.

Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. М.: Наука, 1981. 200с.

Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М.: Высшая школа, 1975

Fleischer W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. – Leipzig. 1976. – 363S.